

ԼԱԼԻԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Բան. գիյր. դոկտոր, պրոֆեսոր

ԳՐԱԲԱՐՅԱՆ ԲԱՅԱՅԻՍՔԵՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ ՎԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Բառակազմական մակարդակում բաղադրյալ բառերի արտահայտության պլանում առանձնացնում են սերող եւ բաղադրող հիմքերի հասկացությունները: Սերող հիմքը բառի այն մասն է, որին ավելանում է արմատ կամ ածանց, իսկ բաղադրող հիմքը բառի այն մասն է, որ ավելանում է սերող հիմքին. վերջինս հատուկ է բարդություններին եւ հիմքերի հաջորդականության մեջ միշտ վերջին բաղադրիչն է¹:

Սերող եւ բաղադրող հիմքերի իմաստների հարաբերությամբ մեկնաբանվում է բաղադրյալ բառերի իմաստային պատճառաբանվածությունը: Սովորաբար իմաստային պատճառաբանվածությունը կրում է համաժամանակյա բնույթ, իսկ եթե լեզվի որեւէ փուլի բառային կազմն անցնում է լեզվի զարգացման հաջորդ փուլին (փուլերին), որոշակի դեպքերում բաղադրյալ բառերի իմաստային պատճառաբանվածությունը դառնում է անբացատրելի կամ գրեթե անբացատրելի: Դա վերաբերում է գրաբարյան այն բառերին, որոնց արտահայտության պլանում բառակազմական սերող հիմքեր են դարձել գոյականի կամ բայի թեքական ձեւերը: Այդպիսի բառերի իմաստային մեկնաբանությունը հնարավոր է տալ միայն այդ բառերի նախնական իմաստների բացահայտման ճանապարհով: Հարցն այն է, որ ժամանակակից լեզվամտածողությամբ հնարավոր չէ բացահայտել գրաբարի բաղադրյալ բառերի զգալի շերտի բառակազմական իմաստները, քանի որ շատ դեպքերում նման բարդությունների արտահայտության պլանում գրաբարյան բաղադրիչներն իրենց նախնական նշանակությունը պահպանում են այսպես կոչված անթեղված ձեւով, եւ

¹ Տե՛ս Լ. Խաչատրյան, Բառակազմական եւ ձեւաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում, Երեւան, 2011, էջ 15:

միայն պատմական իմաստաբանություն միջոցով է հնարավոր մեկնաբանել դրանց բառակազմական նշանակությունները: Այլ կերպ ասած՝ այդ կարգի բառերի իմաստային պատճառաբանվածությունը կարելի է մեկնաբանել միայն գրաբարի հայեցակետից:

Էդ. Աղայանն այդ կարգի բառակազմական հիմքերը (բաղադրական հիմքերը – Լ. Խ.) անվանում է ավանդական, որոնք «անկախ իրենց գործածականությունից՝ ժառանգված են գրաբարից եւ իրենց կազմությամբ չեն կարող բացատրվել ժամանակակից հայերենի օրինաչափություններով»²:

Գ. Զահուկյանը, բառակազմական արմատահիմքի կազմիչները վերլուծելիս, նկատում է, որ բառակազմության մեջ հանդես եկող արմատական հիմքը (արմատահիմքը) միշտ չի համընկնում արմատի հետ եւ, ըստ այդմ, առանձնացնում է արմատահիմքի որոշակի տեսակներ, ինչպես՝ հնչյունափոխված, հավելատարրային, հնչյունափոխված-հավելատարրային եւ սղատարրային³: Հավելատարրային արմատահիմքերն իրենց հերթին լինում են տարբեր տեսակների. դրանցից են այն արմատահիմքերը, որ համընկնում են գրաբարի անցյալ կատարյալի (աորիստի) հիմքերի հետ եւ հանդիպում են սովորաբար չգործածվող արմատների դեպքում⁴:

Սույն հոդվածում մենք կանդերադառնանք այն բաղադրյալ բառերին, որոնց սերող հիմքի դեր են կատարում գրաբարի բայերի կատարյալի հիմքերը: Քննության շրջանակներ ենք ընդգրկել այն բաղադրյալ բառերը, որոնց բայական արմատահիմքերը ժամանակակից հայերենում դժվար ըմբռնելի են եւ իմաստային տեսակետից բացատրության անհրաժեշտություն են զգում:

Գրաբարի բառակազմության մեջ զգալի դեր ունեն բայի առաջին եւ երկրորդ հիմքի ձևերը՝ երկրորդ հիմքի անվերապազ գերակշռությամբ:

Այսպես, հայերենի բառային կազմում ունենք մի շարք բառեր՝ դիակապուտ, քինախնդիր, առաջխաղաց, նետընկեց, խցիկ, հիմնարկեք, անկարգեյ, հոգաբարձու, վերամբարձ, այսահար, իրագեկ, արարիչ, վարսակալ, լուռ, կաթնակեր, ստնտու, ելուզակ, ներմուծել, ուսուցիչ, փլուզում, անմատույց, կառուցում, կորուսյալ, թուղցիկորեն, մածուցիկ, հանգուցեալ, անթաքույց, հարուցիչ եւ այլն, ինչպես նաեւ նրանցով բաղադրված զգալի քանակությամբ միավորներ, որոնց բաղադրիչների բառակազմական նշանակությամբ

² Տե՛ս Էդ. Աղայան, Ընդհանուր եւ հայկական բառագիտություն, Երեւան, 1984, էջ 260:

³ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն եւ բառակազմություն, Երեւան, 1989, էջ 35:

⁴ Տե՛ս անդ, էջ 38:

յունը կարելի է բացատրել միայն գրաբարի բայերի ձևաբանական հիմքերի իմաստների մեկնաբանության ճանապարհով:

Փորձենք կատարել այդ բառերի արտահայտության եւ բովանդակության պլանների հարաբերակցված քննություն եւ դրանց բառակազմական իմաստները մակաբերենք բաղադրիչների քերականական նշանակություններից:

Այսպես, գրաբարում (ընդհանրապես՝ հայերենում) գործածական է դիակապուտ բառը՝ «դիակները զննող՝ կողոպտող, նրա զարդերը գողացող՝ հափշտակող» նշանակություններով: Հմմտ. «Դիակապուտս առաքէ տիկինն (Շամիրամ) յետ յաղթութեանն ի տեղի ճակատուն...» (Խոր., 49)⁵: Բառի սերող հիմքն է կապուտ, որ համընկնում է կապտեմ բայի առաջին հիմքին՝ «ավար առնել, հափշտակել, կողոպտել, թալանել, բաժանել»⁶ նշանակություններով: Հմմտ. «Արագարագ կապտեսցիր եւ վաղվադակի աւար հարկանիջիր» (Եսայ. Լ. 3)⁷:

Գրաբարում խնդրել նշանակում է «որոնել, փնտրել». հմմտ. «Դիակապուտս առաքէ տիկինն յետ յաղթութեանն ի տեղի ճակատուն, խնդրել ի մէջ դիականցն անկեյոց զըղձալին իւր» (Խոր., 49) :

Խնդրել բայի անորոշ դերբայի հիմքը համընկնում է խնդիր ձեւույթին, որ գտնում ենք մի ամբողջ շարք բառերի արտահայտության պլանում՝ նույն նշանակությամբ: Հմմտ. վրեժխնդիր (վրեժ փնտրող՝ որոնող), քինախնդիր (քեն փնտրող՝ որոնող), շահախնդիր (շահ փնտրող՝ որոնող), անշահախնդիր (շահ՝ չափազանց փնտրող՝ չորոնող), բծախնդիր (բիծ փնտրող՝ որոնող), արկածախնդիր (արկած փնտրող՝ որոնող), մանրախնդիր (մանրուք փնտրող՝ որոնող) եւ այլն⁸:

Ինչպես նշեցինք, մեզ հետաքրքրում է որոշ բայերի երկրորդ հիմքի բառակազմական նշանակությունը, որի միջոցով հնարավոր է բացահայտել արդիհայերենյան մի շարք բառերի բառակազմական պատճառաբանվածությունը:

Բայի ձևաբանական հիմքերի բառակազմական իմաստները բացահայտելու համար անհրաժեշտ է հիմքերի կառուցվածքային տարբերակում կատարել, քանի որ հիմքերի կառուցատիպերը բառակազմական

⁵ «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», Տփլիս, 1913:

⁶ Այս նշանակությունն է ընկած *անկապտելի* բառի իմաստային կառուցվածքում՝ «անբաժանելի»:

⁷ Աստուածաշունչ, Երեւան, 1997:

⁸ Մ. Պեշիկթաշյանը *խնդրել* բայը գործածել է նախնական նշանակությամբ. «Դու գո՞վ խնդրես, մայր իմ անոյշ, Եկ, մի՛ դողար, մոտեցիր հոս, Անլաց աչօք դիտե՛ գորդիդ՝ Ու իւր վերքերն արիւնահոս»:

մակարդակում տարբեր կենսունակություն են դրսևորում՝ անկախ այն բանից, որ հիմքերի տարբեր տիպեր միավորվում են արմատահիմքի հավելատարրային կառուցատիպի շրջանակներում:

Ըստ բառակազմական արժեքի՝ բայի ձևաբանական երկրորդ հիմքը կարելի է դիտարկել երեք հայեցակետով՝ կանոնավոր բայերի, անկանոն բայերի եւ պատճառական բայերի գործառական արժեքներով:

Ա. Կանոնավոր բայերի երկրորդ հիմքի բառակազմական նշանակությունը:

Ինչպես նշել ենք, իբրեւ հավելատարրային հիմքեր, կատարյալի հիմքերը բառակազմական արմատահիմքի արժեքով հանդիպում են առանձին չգործածվող արմատների դեպքում եւ ի տարբերություն հավելատարրային այլ հիմքերի՝ հանդես են գալիս գերազանցապես վերջնային դիրքում (թեեւ հազվադեպ կարող են լինել նաեւ ոչ վերջնային դիրքում)⁹:

Կանոնավոր բայերի անցյալի հիմքի բառակազմական իմաստները կարելի է ցույց տալ ըստ հիմքի տարբեր կառուցատիպերի՝ ցոյական եւ պարզ տեսակների:

Խաղալ գրաբարում նշանակում է «չարժվել, ընթանալ, ճանապարհ ընկնել, վազել», հմմտ. «Եւ ինքն խաղայ այլով աղխիւ ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ...» (Խոր., 33): Խաղալ բայի անցյալի հիմքը ցոյական է՝ խաղաց, այդ արմատահիմքերով ունենք առաջխաղացում բառը, որ նշանակում է «առաջ շարժվելու՝ առաջ ընթանալու գործողություն. զարգացում»:

Գրաբարում ընթեռնուլ նշանակում է «կարդալ, կարդացվել», հմմտ. «Առեալ զգիր ուխտին՝ ընթերցալ» (Ելք. ԻԴ. 7):

Ընթեռնուլ բայերի անցյալի հիմքը ցոյական է՝ ընթերց. այդ հիմքով ունենք հետեւյալ բառերը՝ ընթերցել, ընթերցարան, ընթերցանություն եւ այլն:

Ընկենուլ գրաբարում նշանակում է «ձգել, գցել, նետել»: Բայի երկրորդ հիմքը ցոյական է՝ ընկեց. հմմտ. «Եւ ձգեալ զոսկէօղ չիկափոկ պարանն՝ Ընկեց ի մէջք օրիորդին Աւանաց» (Խոր., 179): Ցոյական այս հիմքը, իբրեւ բառակազմական բաղադրիչ, բաղադրությունների կազմում ունի ե՛ւ նախադաս, ե՛ւ վերջադաս դիրք՝ նախնական նշանակությամբ՝ ընկեցիկ («փողոց նետված, որբուկ»), քարընկեց, նետընկեց («քարի՝ նետի ընկելու (թռչելու) տարածություն»):

Լնուլ բայը նշանակում է «լցնել, տարածել». նրա երկրորդ հիմքը դարձյալ ցոյական է՝ լից, հմմտ. «Եւ ելից զնա իբրեւ պատկանդարան դե-

⁹ Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 38:

ղեալ նետիւք» (Եղ. 6)¹⁰: Իբրեւ բառակազմական բաղադրիչ՝ լից արմատահիմքը հանդես է գալիս լցոն, լցոնել, լիցք, լեցուն (ձայնդարձով), ոգելից, բուրումնալից եւ այլ բառերում՝ նախնական նշանակութեամբ:

Խնուլ բայի իմաստներն են՝ «խցկել, փակել», նրա երկրորդ հիմքն է խից: Հմմտ. «Եխից զխրամ քաղաքին Դաւթի» (Գ. Թագ., ԺԱ. 27): Խից ցոյական արմատահիմքով կան որոշակի կազմութիւններ՝ գրաբարյան իմաստով, ինչպես՝ խցել, խցկել (կ անականով), խցկվել (վ կրավորական ածանցով), խուց (ձայնդարձով), մենախուց, կալանախուց, խցակից, խցիկ, խցան, խցանում եւ այլ բառեր:

Արկանել գրաբարում նշանակում է «ձգել, գցել, նետել, դիպչել, փռել, լցնել, վերցնել»։ Հմմտ. «Արկանէր խունկս առաջի Տեառն» (Գ. Թագ. Թ. 25):

Արկանել բայի երկրորդ հիմքը պարզ արմատական է՝ արկ, այդ արմատահիմքով ունենք հիմնարկ (որից՝ հիմնարկութիւն, հիմնարկեք), ձեռնարկ (որից՝ ձեռնարկել, ձեռնարկութիւն), մեկնարկ (որից՝ մեկնարկել), սալարկ (որից՝ սալարկել) եւ այլ բառեր:

Անկանիմ գրաբարում ունի «ընկնել, հարել, հարմարվել, վիճակվել, զրկվել» եւ այլ նշանակութիւններ: Հմմտ. «Անկաւ ի վերայ պարանոցի նորա» (Ծնն. ԽԶ. 20):

Անկանիմ բայի երկրորդ հիմքը դարձյալ պարզ արմատական կազմութիւն ունի՝ անկ. այդ հիմքով են ձեւավորվել անկում «ընկնելը, վայր ընկնելը, ցած գլորվելը, կրճատում, քայքայում, ֆիզիկապես տկարանալը», անկումային («անկման հատուկ»), անկումայնություն («անկումային տրամադրութիւն»), անկարգել բառերը՝ «անկումը կանխող՝ արգելող» նշանակութիւններով:

Բառնալ բայն ունի «վերցնել, տանել, չալակել, վեր բարձրացնել, մեջտեղից վերացնել, վերանալ» նշանակութիւններ: Աորիստում ստանում է բարձ հիմքը: Հմմտ. «Բաց միայն զաղանդ քրիստոնէից բարձ ի միջոյ» (Եղ. 9): Իբրեւ սերող արմատահիմք՝ բարձ ձեւույթը հանդիպում է հոգաբարձու բաղադրութեան կառուցվածքում՝ «վերացնել» նշանակութեամբ. բաղադրութեան իմաստն է «հոգսերը՝ խնդիրները վերացնող»:

Ամբառնալ բայի իմաստներն են՝ «վեր ելնել, հասնել, բարձրանալ, հպարտանալ, կանգնել, վերանալ»: Երկրորդ հիմքում ստանում է ամբարձ եւ: Հմմտ. «Զի մերձեցան մինչեւ յերկինս դատաստանք նորա, ամբարձան մինչեւ ցաստեղս» (Երեմ. ԾԱ. 9):

¹⁰ «Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Զայոց պատերազմին», Երեւան, 1957:

Ամբարձ բառակազմական արմատահիմքը հանդես է գալիս որոշ բաների արտահայտությունից պլանում, ինչպես՝ ամբարձիչ, վերամբարձ («վեր բարձրացնող», փխբ. «պերճ, վսեմ, վեհաշուք, ճոռոմ՝ ոճի եւ խոսքի մասին»), վերամբարձորեն («վերամբարձ կերպով»), վերամբարձություն («վերամբարձ լինելը»), համբարձում («համբառնալը, կրոն. Քրիստոսի երկինք վերանալը, եկեղ. եկեղեցական տոն»), համբարձվել («վերանալ, երկինք բարձրանալ, փխբ. անհետանալ») եւ այլն:

Դառնալ գրաբարում ունի «հետ գալ, հետ մնալ, փոխվել» իմաստներ: Աորիստում ստանում է դարձ արմատահիմքը: Հմմտ. «Եւ արձակեաց զագուան, եւ ել եւ անդրէն ոչ դարձաւ մինչեւ ցցամաքել ջրոյն յերկրէ» (Ծնն. Ը. 7):

Դարձ արմատահիմքը բառակազմորեն կենսունակ ձեւույթ է՝ «հետ դառնալը, վերադառնալը, պտույտ, ճանապարհի թեքվելու՝ ծռվելու տեղը» իմաստներով: Հմմտ. դարձակետ, դարձակար, դարձաշրջան, դարձդարձիկ, դարձպար, հակադարձ, հակադարձել, անկյունադարձ, տողադարձ, ցլադարձ (գրատեսակ) եւ այլն:

Բ. Անկանոն բայերի երկրորդ հիմքի բառակազմական նշանակությունը:

Գրաբարի անկանոն կամ զարտուղի խոնարհում ունեցող բայերը երկրորդ հիմքում ստանում են կա՛մ նոր արմատահիմք, կա՛մ հանդես են գալիս առաջին հիմքի հնչյունական տարբերակներով: Երկու դեպքում էլ անկանոն բայերի երկրորդ հիմքը կենսունակ բառակազմական ձեւույթ է. տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրում է այդ հիմքերի բառակազմական իմաստաբանությունը՝ համատիպ կառուցվածքների իմաստները մեկնաբանելու առումով:

Այսպես, գրաբարում գալ անկանոն բայը շարժում ցույց տվող բայ է՝ «տեղից տեղ շարժվել՝ ընթանալ, մոտ գալ, մոտենալ» իմաստներով: Հմմտ. «Ապա Տիտանեանն Բէլ ամբոխիւ հետեւակ զօրաց գայ հասանէ ի հիւսիսի, յերկիրն Արարադայ» (Խոր., 34): Բայը երկրորդ հիմքում ստանում է եկ արմատահիմքը, որ ստուգաբանական իմաստով հանդես է գալիս մի շարք նորակազմություններում՝ որպես սերող հիմք: Հմմտ. զեկուցել, զեկուցում, իրագել (զ+եկ), նորեկ, հովել եւ այլն:

Առնել անկանոն բայն ունի հետեւյալ իմաստները՝ «անել, կատարել, ստեղծել»։ այդ իմաստներով գրաբարում կենսունակ գործածություն ունի: Հմմտ. «Դարձեալ թէ երկինք եւ երկիր եւ որ ի նոսայն՝ չէին, ո՛ւր առնէր զհաշտն կամ ի՞նչ» (Եզն. 119)¹¹:

¹¹ «Եզնկայ Կողբացոյ Եղծ աղանդոց», Վենետիկ, 1826:

Երկրորդ հիմքում այն ստանում է արար (կրկնավոր) արմատահիմքը, որ, որպես սերող հիմք, հանդես է գալիս թե՛ առաջնային եւ թե՛ վերջնային դիրքերում: Առաջնային դիրքում՝ արարել, արարիչ, արարող, արարմունք, արարում, արարք (ինչպես նաեւ նրանցով կազմված բաղադրությունները՝ արարչական, արարողապետ, արարողակարգ...) եւ այլն: Վերջադաս դիրքում այն ունի «մի բան անող՝ ստեղծող՝ կատարող» դերբայական իմաստները, ինչպես՝ գործարար, կենարար, շինարար, ներկարար, կռվարար, հաշտարար, խաղաղարար, տնարար եւ այլն: Վերջադաս դիրքում արար արմատահիմքն ունի ածանցական արժեք:

Ունել անկանոն բայը «բռնել, ունենալ, համարել» իմաստներով լայն գործածություն ունի գրաբարի մատենագրության մեջ: Հմմտ. «Երկն ի ծովուն ունէր եւ զկարմրիկն եղեգնիկ...: Նա հուր հեր ունէր, Բոց ունէր մօրուս...» (Խոր., 86):

Երկրորդ հիմքում այն ստանում է կալ արմատահիմքը, որ հանդիպում է մի շարք նորակազմ բառերի արտահայտության պլանում՝ թե՛ նախադաս եւ թե՛ վերջադաս դիրքերում: Նախադաս դիրքում այն ունի արմատի արժեք «բռնել» իմաստով, հմմտ. կալելկապ, կալանք (որից՝ կալանավոր, կալանատուն, կալանավորել): Վերջադաս դիրքում կալ ձեւով թն ածանցակերպ է՝ «որեւէ բան բռնող՝ պահող՝ ունեցող» դերբայական իմաստներով, հմմտ. կուսակալ (տերություն կողմերին տիրող), մաճկալ (մաճր բռնող), հերակալ, վարսակալ (մազերը կամ վարսերը բռնող՝ պահող), կրնկակալ (կրունկը բռնող՝ պահող), բազկակալ (բազուկները պահող), դնչակալ (դունչը պահող), բռնակալ (բառացի՝ «բռն մեջ պահող, փխբ. բիրտ, դաժան») եւ այլն¹²:

Լսել անկանոն բայն «ունկնդրել, ականջ դնել, ականջալուր լինել» իմաստներն ունի. երկրորդ հիմքում ստանում է լու արմատահիմքը: Հմմտ. «Լուարմբ ամենեքեան, զի մահ առն իմոյ վասն իմ եղեւ» (Բուզ., 103)¹³:

Լու բառակազմական հիմքով կան մի շարք կազմություններ, ինչպես՝ հլու («խոնարհ». բառացի՝ «լավ լսող». հու+լու), լսել, լսարան (ս ածականով. լու+ս), ասուլիս (ձայնդարձով), լուր, լրաբեր (ր ածականով), լուռ, լռություն, լռակյաց (ռ ածականով) եւ այլն:

Ուտել բայն ունի «սնվել, կերակուր ընդունել» իմաստներ. երկրորդ հիմքում ցուցաբերում է տարահիմքություն՝ հանդես գալով կեր ձեւով:

¹² Ածանցակերպների մասին հանգամանորեն տես Դ. Ս. Գյուրջինյան, Արդի հայերենի վերջածանցակերպները, Բանբեր ԵՊՀ, 1998, թ. 2, էջ 71-79:

¹³ «Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Յայոց», Թիֆլիս, 1913:

Հմմտ. «Եւ եզիտ զմարմին նորա ընկեցեալ ի ճանապարհին եւ ոչ եկեր առիւծն զմարմին առնն Աստուծոյ» (Գ. Թագ. ԺԳ. 28):

Կեր արմատահիմքը բառակազմութեան կենսունակ բաղադրիչ է. որպէս սերող հիմք՝ սովորաբար ունի վերջադաս դիրք՝ «մի բան ուտող» դերբայական նշանակութեամբ, ինչպէս՝ բուսակեր, մսակեր, հացակեր, մարդակեր, գառնակեր, խոտակեր, կաթնակեր, գիշակեր¹⁴ եւ այլն:

Տալ անկանոն բայն ունի «մեկին մի բան հանձնել՝ մատուցել՝ նվիրել» իմաստներ. երկրորդ հիմքում եւ նրանից կազմվող ձևերում հանդէս են գալիս ետ եւ տու բայահիմքերը: Հմմտ. «Իսկ քաղեայքն ետուն նմա պատասխանի եւ ասեն. «Թո՛ղ մեզ այսօր, եւ վաղիւն պատասխանի արասցուք քեզ» (Բուզ., 141): «Առաքեա՛ զբարկութիւնս քո ի վերայ զլիսոց նոցա եւ տո՛ւր ձեռն աղախնոյ քո» (Յուզ. Թ. 12):

Բայի հիմնային տու տարբերակը, իբրեւ բառակազմական սերող հիմք, դերբայական իմաստով («մի բան տվող») հանդէս է գալիս բարդութիւնների կազմում՝ վերջադաս դիրքով, ինչպէս՝ կաթնատու, ստնտու, մսատու, մրգատու, բերքատու եւ այլն: Նույն արմատահիմքն է ընկած նաեւ ձեռնտու կցական բարդութեան արտահայտութեան պլանում, որ մեկնաբանվում է բաղադրիչների ընդհանուր իմաստներով՝ «պատշաճ, հարմար, օգտակար»:

Հարկանել գրաբարում նշանակում է՝ «զարկել, հարվածել, ծեծել, վիրավորել, կոտորել, սպանել, վնասել, փչացնել, պատժել, տանջել» եւ այլն: Հմմտ. «Ընդէ՞ր հարկանես զընկերդ (Ելք. Բ. 13): Իսկ ի լինել մարտին հարկանի զօրն Արայի, մեռանի եւ Արայ ի պատերազմին ի մանկանցն Շամիրամայ» (Խոր., 49):

Բայի երկրորդ հիմքում եւ նրանից կազմվող ձևերում հանդէս է գալիս հար հիմնային տարբերակը: Հմմտ. «Հարին զքաղաքն սրով սուսերի» (Դատ. Ա. 25):

Հար արմատահիմքը բառակազմական արժեքով հանդէս է գալիս բարդութիւնների կառուցվածքում՝ տարբեր իմաստներով: Հմմտ. 1. «մեկի կողմից՝ մի բանից զարկված». դիվահար, այսահար, սիրահար, սարսափահար, խուճապահար, խոցահար, 2. «որեւէ բանով խփված». գնդակահար,

¹⁴ Հր. Աճառյանն այս արմատը համարում է բնիկ հայերէն բառ: (ՏՆՀ ԶԱԲ, հտ. 2, էջ 575): Կարծում ենք՝ կեր ձեւույթը, որպէս արմատ, դիտարկելի է կերակուր, անկերակուր, մսակերություն բառերի դեպքում, մինչդեռ բառարանում վկայված մի շարք բառերի կազմում կեր բաղադրիչը ոչ թէ գոյականական (առարկայական), այլ բայական նշանակություն ունի. ակնհայտ է, որ խոտակեր, շատակեր եւ նմանատիպ բարդությունները կազմված են ոչ թէ արմատական բառերից, այլ արմատից եւ կեր բայահիմքից՝ «մի բան ուտող» նշանակությամբ: Կարելի է արձանագրել, որ լեզվում կեր արմատը եւ ուտել բայի կեր բայահիմքը բառաբերականական համանուններ են:

դանակահար, նետահար, ռմբահար, շանթահար, 3. «որեւէ ձեռով՝ վիճակով խփված»։ դիմահար, հեռահար, դիպուկահար եւ այլն։

Հար արմատահիմքը նախնական՝ «խփել, հարվածել» իմաստով հանդիպում է թմբկահար, թմբկահարիկ (գրբ. «թմբուկ խփող տղա») բառերի կառուցվածքում¹⁵։

Գ. Պատճառական բայերի երկրորդ հիմքի բառակազմական նշանակությունը։

Պատճառական բայերը կազմվում են բայի երկրորդ հիմքից, որ բնութագրվում է կառուցատիպերի տարբեր տեսակներով։ Այդպիսի բայերի երկրորդ հիմքը հանդիպում է մի շարք բառերի արտահայտության պլանում՝ որպես բառակազմական սերող հիմք։ Այդպիսի բառերի իմաստները մեկնաբանելու համար անհրաժեշտություն է լինում կատարելու բառակազմական անդամատում, որի միջոցով հնարավոր է բացահայտել դրանց բառակազմական հիմնական ձևերի իմաստները։ Իբրեւ բառակազմական ձևերի հետաքրքրություն են ներկայացնում այն բայերի պատճառական հիմքերը, որոնք ածանցավոր կազմություններ են՝ բաղադրված -ան-, -չ-, -ն-, -նչ- ածանցներով։ Այս կարգի ածանցներով բայերի պատճառականի հիմքակազմությունը որոշակի յուրահատկություն է դրսևորում։

Այսպես, գրաբարում պատճառական բայերը կազմվում են երկրորդ հիմքից՝ ոյց ածանցի միջոցով, որին ավելանում են տեղական կերպի —ան- ածանցը եւ անորոշ դերբայի վերջավորությունը՝ -ել. հմտ. գրել — գրեցուցանել, խաղալ — խաղացուցանել, կիզուկ — կիզուցանել, բազմիմ — բազմեցուցանել եւ այլն։

Սակայն կան բայեր, որոնց պատճառականը հնչյունական որոշակի փոփոխություն է կրում. —ոյց ածանցի ց պայթաչփականը տարրալուծվում եւ վերածվում է ս պարզ հնչյունի, իսկ սա էլ կա՛մ մնում է անփոփոխ, կա՛մ էլ ձայնեղանում է՝ դառնալով զ¹⁶։ Այդպիսի բառերի արմատահիմքն էլ (հնչյունափոխված կամ անփոփոխ) հաճախ կատարում է բառակազմական հիմքի դեր։

Այսպես, ելանել («եխել, ծագել, բարձրանալ, տարածվել») բայի պատճառականը, համաձայն այդ օրինաչափության, դառնում է ելուզա-

¹⁵ Հմտ. գրբ. թմբկի հարկանեմ հարադիր բայը՝ «թմբուկ խփել՝ զարկել» նշանակությամբ. Մեք փող հարուաք եւ թմբկի հարկանեաք, Որպես օրեն էր թագաւորաց (Գր. Մագիստրոս, ԼԳ)։

¹⁶ Տես Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Երեւան, 1976, էջ 181։ Լ. Խաչատրյան, Գ. Թոսունյան, Գրաբարի դասագիրք, Երեւան, 2004, էջ 185։

նել (ելուցանել *ձեւից*)՝ «մեջտեղ հանել, դուրս հանել. ընձյուղել, ծլել» *իմաստներով*: Բառի երկրորդ հիմքն է ելոյզ, որ հանդիպում է ելուզակ (*ավազակ*), որից՝ ելուզակաբար, ելուզակախումբ, ելուզակային, ելուզակորեն, ելուզականալ, ելուզակել, ելուզականալ, ելուզակութիւն *եւ այլն*: Ելույզ արմատահիմքով են կազմվել ծխնելույզ («ծխահան») *եւ* շնչելույզ («չնչահան, օղանցք») բառերը: Ելուզանել բառից ընդ նախդիրով ունենք ընդելուզել՝ նախապես «խուզարկելով երեւան հանել», ապա՝ «իրար անցկացնել, հյուսել» *իմաստներով*¹⁷:

Մտանել («մտնել, ներս գալ, ներս մտնել») բայի պատճառականն է մուծանել՝ «մտցնել, ներս բերել» *իմաստներով*. Հմմտ. «Մուծէք զիս ի տուն գինւոյ, կարգեցէ՛ք ի վերայ իմ զսեր» (Երգ. Բ. 4): Նրա հիմքն է մույծ (մոյծ). հանդիպում է ներմուծել, նորամույծ *եւ* նմանատիպ բառերում:

Ուսանել («սովորել, ուսում առնել, աշակերտել») բայը, ինչպես —ան-ածանց ունեցող բայերը, անցյալ կատարյալում ստանում է արմատական հիմք՝ ուս, որին ավելանում է պատճառականի -ոյց ածանցը. պատճառականի հիմքն է ուսոյց, իսկ ուսանել բայի պատճառականի անորոշ դերբայն է ուսուցանել, որ նշանակում է «սովորեցնել»: Հմմտ. «Եւ պատուիրաց ինձ ի ժամանակին յայնմիկ ուսուցանել իրաւունս ձեզ *եւ* դատաստանս» (Բ. Օրին. Դ. 14):

Բայի պատճառական երկրորդ հիմքը՝ ուսոյց, բառակազմական սերող հիմք է նախադաս *եւ* վերջադաս դիրքում, ինչպես՝ ուսուցում, ուսուցիչ, ուսուցող(ական), ինքնուսույց: Կենսունակ են նաեւ նրանցով բաղադրված բառերը՝ ուսուցչութիւն, ուսուցչանոց, ուսուցչապետ *եւ այլն*:

Փլանել («փուլ գալ, փլվել, քանդվել, ավերվել, կործանվել» *իմաստներով* բայի պատճառականն է՝ փլուցանել՝ «փլցնել, քանդել տալ, կործանել տալ» *իմաստներով*: Հմմտ. «Իբրեւ եկին, հասին, պատեցին, խումբ արարին, առհասարակ ի վերայ յարձակեցան, զամուրսն փլուզին» (Բ. Մակ. Ժ. 17):

Փլուզանել պատճառականի երկրորդ հիմքը՝ փլոյզ (փլուզյզ), դարձել է հետեւյալ բառերի հիմնական բառակազմական ձեւույթը՝ փլուզել («քանդել, փլել, փլցնել»), փլուզում («փլուզելը, փլուզվելը, փխբ. կործանում, խորտակում, փխբ. քայքայում, անկում»), փլուզակ (բնստ. «ավերված, քանդված, փլված») *եւ այլն*:

Առավել կենսունակ բառակազմական հիմքեր են դառնում —ն-, չ-, -նչ- ածանցներով բայերի պատճառականի հիմքերը:

¹⁷ Տե՛ս ԶԱԲ, հտ. 2, էջ 8:

Մատչել նշանակում է «մոտ գալ, մոտենալ, մերձենալ»։ պատճառականն է մատուցանել՝ «մոտեցնել» իմաստով¹⁸։ Հմմտ. «Զամենայն զանարժանսն յառաջ մատուցանէր, եւ զամենայն զարժանաւորսն յետս տանէր. մինչեւ զհայր եւ զորդի քակէր ի միմեանց» (Եղ., 16)։

Բայի երկրորդ հիմքն է մատոյց (մատույց), որ կենսունակ բառակազմական ձեւույթ է. ինչպես՝ մատուցող («հասարակական սննդի վայրերում հաճախորդներին սպասարկող՝ սնունդ մոտեցնող»), կառամատույց (նախապես՝ «ուղեւորներին կառքեր մատուցելու՝ մոտեցնելու հրապարակ»), նավամատույց (նախապես՝ «ուղեւորներին նավ(եր) մատուցելու՝ մոտեցնելու հրապարակ»), անմատույց («որին չի կարելի մոտենալ՝ մերձենալ», փխբ. «անմատչելի») եւ այլն։

Կառչել զբաբարում նշանակում է «կպչել, փակչել, ամուր մնալ, հաստատվել, չինվել»։ Բայի պատճառականն է կառուցանել՝ «ամրացնել, կպցնել, իրար բռնել տալ»։ երկրորդ հիմքն է կառոյց (կառույց)։ Հմմտ. «Ի վերայ ճակատին կառուցանել ի ձեռն ծաղկահոտ մոմոյ» (ՆՀԲ, հտ. 1, 1058)։ Կառույց հիմքը բառակազմորեն կենսունակ ձեւույթ է, հանդես է գալիս թե՛ նախադաս եւ թե՛ վերջադաս դիրքերում, ինչպես՝ կառուցել, կառուցում կառուցապատ, կառուցվածք, կառուցիկ, կառուցող, կառուցիչ, նորակառույց, նրանցով բաղադրված են՝ կառուցապատել, կառուցվածքալին, կառուցվածքաբանություն, կառուցիկություն, կառուցողական եւ այլ բառեր։

Կորնչել («կորչել, անհետանալ, հեռանալ, փչանալ») բայի պատճառականն է կորուսանել (կորուցանել ձեւից)՝ «կորցնել, անհետացնել, հեռացնել, փչացնել» իմաստներով։ Հմմտ. «Եւ մատուցեալ Աբրահամ ասէր. Միթէ կորուսանիցն զարդարն ընդ ամպարչտին» (Ծնն. ԺԸ. 23)։ Պատճառականի երկրորդ հիմքն է կորոյս (կորույս), որ բառակազմական սեբոդ հիմքի դեր է կատարում, ինչպես՝ կորուսյալ («կորցրած, կորսված»), կորուսել, կորուսիչ, կորուսվել, վաղակորույս, որդեկորույս, հուսակորույս, խելակորույս եւ այլն։

Թռչել («օդում սավառնել, ճախրել») բայի պատճառականն է թռուցանել՝ «թռցնել, օդում ճախրել տալ» իմաստներով։ Հմմտ. «Եւ ահա այրն Գաբրիէլ, զոր տեսանէի յառաջնում տեսլեանն, թռուցեալ եւ մերձեցաւ առ իս» (Դան. Թ. 21)։

¹⁸ Այս բառի ապառնի դերբայն է մատչելի, որ նշանակում է «մոտենալու»։ իմաստի զարգացմամբ՝ «ըմբռնելի, հասկանալի», այնուհետեւ՝ «ոյուրին, հեշտ, հաղթահարելի»։ Դերբայական այդ ձեւից է անմատչելի բառը՝ «անառիկ, դժվար ըմբռնելի, անմերձենալի» իմաստներով։

Բայի պատճառականի երկրորդ հիմքը՝ թռոյց (թռուլյց), հետեւյալ բառերի համար դարձել է բառակազմական հիմնական բաղադրիչ. թռուցիկ 1.«քաղաքական բովանդակութեամբ թերթիկ» 2. «անցողիկ, հպանցիկ, թեթեւակի, մակերեսային»։ վերջին բառով են կազմվել՝ թռուցիկորեն, թռուցիկություն, թռուցկաժողով։

Մածնուլ («կպչել, փակչել, պատել, թանձրանալ, ամրանալ» բայի պատճառականն է մածուցանել՝ «կպցնել, թանձրացնել, ամրացնել» իմաստներով։ Հմմտ. «Եւ հրամայէ նախ զամբարտակ գետոյն ապառաժիւք եւ մեծամեծ վիմօք շինել, կրով եւ աւազով մածուցեալ, անբաւ լայնութեամբ եւ բարձրութեամբ» (Խոր., 52)։

Բայի պատճառականի երկրորդ հիմքն է մածոյց (մածուլյց), որ ընկած է մածուցիկ («թանձր, կպչուն») եւ նրանով բաղադրված բառերի հիմքում՝ մածուցիկություն, մածուցիկանման։

Յանգչել բազմիմաստ բայ է. նրա նշանակություններից են «դադար առնել, հանդարտվել, խաղաղվել, վերջանալ, վախճանվել, թաղվել», պատճառական կազմությունն է՝ հանգուցանել. նրա նշանակություններն են՝ «հանգստացնել, վերջացնել, թաղել, ննջեցյալների հոգիները փոխադրել երկնային արքայություն»։ Հմմտ. «Եւ հանգուցից զքեզ յամենայն թշնամեաց քոց (Բ. Թադ., է. 11)։ Յանգուցե զննջեցեալ ծառայս իւր» (ՆՀԲ, 2, 38)։

Պատճառականի երկրորդ հիմքն է հանգոյց (հանգուլյց), որով կազմվել է հանգուցեալ (հանգուցյալ) բառը՝ «մեռած, վախճանված, ննջեցյալ» իմաստներով։ Հմմտ. «Զի եթէ զնոսա Յեսուայ հանգուցեալ էր, ապա վասն այլոյ աւուր ոչ խօսէր յետ այնորիկ» (Եբր. Դ. 8)։

Թաքչել բայի («տեսողությունից ծածկվել, թաքնվել, պահվել, պահմտնել») պատճառականն է թաքուցանել («թաքցնել»)։ Հմմտ. «Եւ առեալ կնոջն զերկոսին արսն թաքոյց զնոսա» (Յեսու Բ. 4)։ Բայի պատճառականի երկրորդ հիմքն է թաքոյց (թաքուլյց), որով կազմվել է անթաքույց բառը՝ «առանց թաքցնելու, բացահատ» իմաստներով։

Յառնել բազմիմաստ բայ է՝ «վեր կենալ, վերստին կենդանանալ, քնից արթնանալ, արծարծվել»։ Պատճառականի կազմությունն է յարուցանել։ Հմմտ. «Ապա զնէր Յոհան զձեռն իւր՝ առնել զնա երէց եւ յարուցեալ հրամայէր լուծանել զհանգոյցս մեկնոցին, եւ արկանել զնա աղաբողոն» (Բուզ., 226)։

Պատճառականի երկրորդ հիմքն է հարոյց (հարուլյց). իբրեւ բառակազմական սերող հիմք՝ հանդես է գալիս թե՛ նախադաս եւ թե՛ վերջա-

դաս դիրքերում՝ կազմելով նոր բառեր՝ «մի բան առաջ բերող՝ բորբոքող՝ գրգռող» իմաստներով, ինչպես՝ հարուցիչ, խնդրահարույց, վիճահարույց եւ այլն:

Անշուշտ, այս բառաշարքը կարելի է ընդլայնել, սակայն դիտարկված բառերն էլ որոշակի գաղափար են տալիս գրաբարի բայերի երկրորդ հիմքի բառակազմական նշանակության մասին: Ըստ այդմ, ժամանակակից հայերենում գրաբարից ժառանգված բառերի բառակազմական նշանակությունները վերլուծելիս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ որոշակի բառերի բառակազմական հիմքի դերով հանդես են գալիս գրաբարի բայերի ձեւաբանական հիմքերը, մասնավորաբար՝ կանոնավոր, անկանոն եւ պատճառական բայերի երկրորդ հիմքերը:

Արդի հայերենում այդ կարգի բառերի բառակազմական բաղադրիչների իմաստները մեկնաբանվում են պատմական իմաստաբանության տվյալներով. դրանց նշանակությունները կրում են տարժամանակյա բնույթ եւ մեկնաբանվում են Ե. Ղարի քերականական իրողություններով:

РЕЗЮМЕ

В современном армянском языке в роли ряда словообразовательных основ выступают глагольные основы грабара. Словообразовательные значения подобных глаголов невозможно объяснить с позиции современного языкового мышления: в плане выражения словообразовательные значения древнеармянских составляющих возможно комментировать лишь при обращении к исторической семантике. Со словообразовательным значением выступают формы вторых основ правильных, неправильных и переходных (каузативных) глаголов грабара.

Словообразовательные значения основы прошедшего времени правильных глаголов можно показать на разных структурных типах основ: составных (առաջխաղաց, նետընկեց, խցիկ, ընթերցարան) и простых видов (հիմնարկ, անկարգել).

Вторая основа неправильных глаголов является активной словообразовательной формой (իրագել, արարիչ, վարսակալ, կարճակեր, սոնտու) и т. д.

Вторая основа переходных (каузативных) глаголов также встречается в роли производящей в плане выражения ряда слов (ելուզակ, ուսուցիչ, փլուզում, անմատույց, կառուցում, կորուսյալ, թռուցիկ, մածուցիկ, հանգուցեալ) и т. д.

SUMMARY

In the modern Armenian language, the verb stems of the Classical Armenian language play the role of a series of derivational bases. The derivational meanings of such verbs cannot be explained from the standpoint of modern linguistic thinking: in terms of expression, the derivational meanings of the Classical Armenian components can only be commented on when addressing historical semantics. Forms of the second base of regular, irregular and transient (causative) verbs of the Classical Armenian language have a word-formative value.

The derivational meanings of the base of the past tense of regular verbs can be shown on different structural types of bases: compound (առաջխաղաց, նետընկեց, խցիկ, ընթերցարան) and simple (հիմնարկ, անկարգել), etc.

The second base of irregular verbs or that of the verbs with irregular conjugations of the Classical Armenian language is a productive derivational morpheme; e. g. իրագել, արարիչ, վարսակալ, կաթնակեր, ստնտու etc.

The second base of transitive (causative) verbs also occurs in the role of generating a series of words in terms of expression (ելլուզակ, ուսուցիչ, փլուզում, անմատույց, կառուցում, կորուսյալ, թռուցիկ, մածուցիկ, հանգուցեալ), etc.

The semantic motivation of such words can be interpreted only from the point of view of the Classical Armenian language.

